अष्टमः पाठः । पिन्कोड्-प्रवर्तकः, महान् संस्कृतज्ञः !

गौरवः – अरे अमेय, कुत्र गच्छसि ?
अमेयः – समीपे एव पत्रपेटिका वर्तते। मातुलं प्रति पत्रं प्रेषयितुं तत्र गच्छामि।
गौरवः – दर्शय पत्रम्। अपि बेङ्गलुरुनगरे निवसति तव मातुलः ? तत् तु अतीव दूरे किल ? कदा पत्रं विन्देत् सः ?
अमेयः – सामान्यतः त्रीणि दिनानि अपेक्षितानि तदर्थम्।
गौरवः – त्रीणि दिनानि एव ? एतावत् शीघ्रम् ?
अमेयः – सत्यम्।
गौरवः – किन्तु सङ्केतः तु देवनागरीलिप्या लिखितः। कर्णाटके तु कन्नडलिपिः प्रयुज्यते नु ? तर्हि कथं पत्रवाहकः तत् पठितुं शक्नुयात् ?
अमेयः – पश्य एतत्। सङ्केतस्य अन्ते आङ्ग्लभाषया कश्चन क्रमाङ्कः लिखितः अस्ति। जानासि खलु तद्विषये ?
गौरवः – आम्, सः तु पिन्कोड्क्रमाङ्कः। अहं पत्रं न लिखामि किन्तु सद्यस्क-क्रयणसमये (Online Shopping) पिन्कोड्क्रमाङ्कः अनिवार्यः एव। इतोऽपि च अस्माकं विभागे ATM शाखाः, रुग्णालयाः, विशिष्टसेवाः वा कुत्र सन्ति इति ज्ञातुं पिन्कोड्क्रमाङ्कः आवश्यकः एव।

अयि मित्राणि, भारतसदृशे विशाले देशे सुदूरप्रान्तेभ्यः अन्यप्रान्तं प्रति प्रेषितानि पत्राणि विना विलम्बं विना प्रमादं कथं लभ्यन्ते? वयम् अस्माकं निवासविभागे पत्रपेटिकायां पत्रं क्षिपामः। ततः तत् पत्रालयं प्रति गच्छति। ततः च निर्दिष्टं स्थानं प्रति प्राप्नोति। कथं शक्या भवति एषा वितरणव्यवस्था? 'पिन्कोड्प्रणालिः' इत्येव एतस्य प्रश्नस्य उत्तरम्। पिन्कोड्क्रमाङ्कः नाम पत्रसङ्केतस्य अन्ते लिखिताः षट् सङ्ख्याः। पिन्कोड् नाम स्थानसङ्केताङ्कः। (PIN - Postal Index Number). ऑगस्ट १९७२-तमे ख्रिस्ताब्दे स्वातन्त्र्यदिनसमारोहे प्रधानमन्त्रि-इन्दिरा-गान्धी-महोदयायै उपहारीकृता एषा महत्त्वपूर्णा प्रणालिः। केन खलु प्रवर्तिता इयं सङ्केताङ्क प्रणालिः ? सः पत्रालय-अधिकारी आसीत् संस्कृतपण्डितः गणितज्ञः **श्रीराम-भिकाजी-वेलणकरमहोदयः**।

सः कोलकतानगरे डाकतारविभागस्य निर्देशकरूपेण कार्यरतः आसीत्। तस्य कार्यकाले एकस्मिन् दिने कोऽपि दुःखितः केरल-प्रदेशीयः सैनिकः महोदयं मेलितुम् आगतः। सः तस्य पित्रोः स्वास्थ्यविषये किञ्चिदपि ज्ञातुम् असमर्थः। यतः तदा पत्रस्य प्रवासकालः केरलतः अरुणाचलप्रदेशपर्यन्तं क्वचित् मासाधिकोऽपि आसीत्। तेन पं. वेलणकरमहोदयस्य चिन्तनम् आरब्धम्, 'कथं पत्रस्य प्राप्तिकालं न्यूनं कर्तुं शक्नोमि?' दुर्बोधं हस्ताक्षरं, भिन्नाः प्रान्तीयाः भाषाः, अपूर्णः पत्रसङ्केतः इति नैके प्रत्यूहाः। अतः गणितज्ञेन तेन अङ्कानाम् उपयोगः कृतः। तेन देशस्य अष्ट विभागाः कृताः। तेषां च उपविभाग-जनपदाधारेण क्रमाङ्कनं कृतम्। तेन अधुनापि वयं विनायासं शीघ्रं पत्रं लभामहे।

अनुशासनप्रियस्य वेलणकरमहोदयस्य सङ्गीतमपि प्रियः विषयः। सः व्हायोलिनवादने तथा तबलावादनेऽपि

अतीव निपुणः। अतः एव सः 'गीतगीर्वाणम्' इति सङ्गीतविषयकं शास्त्रीयग्रन्थं संस्कृतेन रचितवान्। कथाः, गीतानि, बालगीतानि, नृत्यनाट्यम् इति बहुविधाः रचनाः तेन कृताः तथापि नाट्यलेखनं तस्य अभिमतः साहित्यप्रकारः। लेखनं, दिग्दर्शनं, नाट्यनिर्मितिः, व्यवस्थापनं, सङ्गीतसंयोजनम् इति सर्वमेव कर्तुं सः समर्थः अतः ''सबकुछ श्रीभिः'' इति तस्य नाटकानां ख्यातिः आसीत्।

धन्यः सः विद्वद्वरेण्यः येन वयं पिन्कोड्प्रणाल्या उपकृताः।

भाषाभ्यासः

१. उचितं पर्यायं चिनुत।

अ) पत्रवाहकः किं पठित्वा पत्रं वितरति ?

(१) देवनागरीलिपीम् (२) कन्नडलिपीम् (३) आङ्ग्लभाषाम् (४) सङ्केतक्रमाङ्कम्

आ) पिन्कोड्क्रमाङ्कः अत्र न आवश्यकः।

(१) रुग्णालये (२) सद्यस्क-क्रयणे (३) ATM शाखा-अन्वेषणे (४) पुस्तकपठने

इ) पिन्कोड्-प्रणालिः केन समारब्धा ?

(१) इन्दिरामहोदयया (२) गान्धीमहोदयेन (३) प्रधानमन्त्रिणा (४) वेलणकरमहोदयेन

ई) पिन्कोड्क्रमाङ्के कति सङ्ख्याः ? (१) ६ (२) ४ (३) ३ (४) २

२. वेलणकरमहोदयस्य कार्यवैशिष्ट्यानि माध्यमभाषया लिखत।

३. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वेलणकरमहोदयस्य कः प्रियः विषयः ? आ) वेलणकरमहोदयः के वाद्ये वादयति स्म ?

इ) वेलणकरमहोदयेन रचितः सङ्गीतविषयकः ग्रन्थः कः ?

ई) पिन्कोड्प्रणालिनिमित्तं वेलणकरमहोदयेन देशस्य कति विभागाः कृताः ?

उ) वेलणकरमहोदयः कस्य विभागस्य निर्देशकः आसीत् ?

ऊ) वेलणकरमहोदयस्य अभिमतः साहित्यप्रकारः कः ?

५. विशेषणानि अन्विष्य लिखत।

अ) ______ प्रणालिः। आ) ______ सैनिकः।

इ) ______ भाषाः। ई) ______ हस्ताक्षरम्।

उ) ______ विषयः। ऊ) ______ रचनाः।

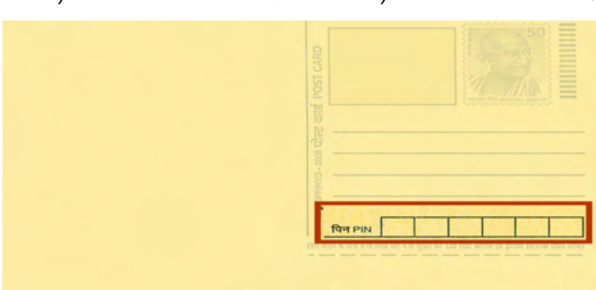

अन्विष्यत लिखत च।

१. एताः सङ्ख्याः किं निर्दिशन्ति।

4	0	0	0	7	9
?	?	?	?	?	?

२. विविधदेशेषु अपि पत्रसङ्केताङ्कप्रणालिः वर्तते

वेलणकरमहोदयेन लिखितानि नाटकानि।

सङ्गीतसौभद्रम्।

कालिदासचरितम्। जन्म रामायणस्य।

तनयो राजा भवति कथं मे ? राज्ञी दुर्गावती।

रणश्रीरङ्गम्। (त्रीणि नाटकानि) कालिन्दी।

स्वातन्त्र्यलक्ष्मीः (नभोनाट्यम्)।

स्वातन्त्र्यचिन्तामणिः (नभोनाट्यम्)।

कौटिलीयार्थनाट्यम् (दूरदर्शनमालिका)।

संस्कृतसाहित्ये वेलणकरमहोदयरचिताः शताधिकाः संस्कृतग्रन्थाः। तेषु नाटक-काव्य-सङ्गीतिका-नृत्य-नाट्य-विलोमकाव्यानि इत्यादयः विविधाः साहित्यप्रकाराः प्रसिद्धाः।

येवलादर्शनम्।

महाराष्ट्रराज्यपर्यटनमहामण्डलम् – महाराष्ट्रम् इति प्रख्यातं राज्यं भारतदेशे। भौगोलिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-ऐतिहासिक-आदिदृष्ट्या सम्पन्नं राज्यमेतत्। अत्र बहूनि पर्यटनस्थलानि प्रसिद्धानि सन्ति। तेषु 'येवला' विषयकं विवरणम् अत्र कृतम् अस्ति।

भौगोलिकस्थानम् – महाराष्ट्रे नाशिकमण्डले येवला इति प्रसिद्धं नगरम् अस्ति।

प्रकृतिः – प्राकृतिक-सौन्दर्येण विलसति एषा नगरी। अत्र निसर्गशोभा अवर्णनीया।

प्रख्यातानि स्थलानि –

तात्याटोपेजन्मस्थलम्– वीर-स्वातन्त्र्यसेनानी-तात्याटोपे-महोदयस्य इदं जन्मस्थलम्। तात्याटोपेमहाभागस्य प्रतिमा अत्र विलसति।

तिलकमैदानस्थलम् – अत्र एव लोकमान्यतिलकमहाभागः भाषणम् अकरोत्।

पैठणी-निर्मिति-केन्द्रम् – पैठणी इति महाराष्ट्रस्य विख्यातः शाटिकाप्रकारः। येवला इति पैठणीशाटिकायाः विश्वप्रसिद्धम् उद्योगकेन्द्रम्। पैठणीशाटिकायाः ग्राहकाः देशविदेशेभ्यः अपि येवलानगरम् आगच्छन्ति।

उत्सवाः– येवलापत्तने रङ्गोत्सवः, विजयादशमी, मकरसङ्क्रान्तिः इत्यादयः वैशिष्ट्यपूर्णाः उत्सवाः उत्साहेन सम्पद्यन्ते।

समीपवर्तीनि स्थलानि –

अनकाईदुर्गः– येवलापत्तनस्य उत्तरस्यां दिशि नातिदूरस्थितः सुविख्यातः अनकाईदुर्गः।

शिर्डीतीर्थक्षेत्रम्– दक्षिणस्यां दिशि श्रीसाईबाबागुरूणां शिर्डीनगरं सुविख्यातम्।

त्र्यम्बकेश्वरक्षेत्रम् – पश्चिमस्यां दिशि श्रीक्षेत्रत्र्यम्बकेश्वरनगरं वर्तते।

कोटमगावतीर्थक्षेत्रम्– पूर्वदिशि कोटमगावस्थित-जगदम्बायाः मन्दिरं प्राचीनतमम्।

कथं गन्तव्यम्? – **बसमार्गेण** अथवा **स्ववाहनेन** ⇒ नाशिकतः ९५ किमी. दूरे येवलानगरम् अस्ति।

रेलयानेन ⇒ मध्यरेल विभागस्य येवला प्रसिद्धं रेलस्थानकम्।

विमानयानेन ⇒ समीपस्थं विमानपत्तनम् औरंगाबादनगरम् (१४० किमी.दूरे) अस्ति।

येवलादर्शनार्थं त्रि/पञ्च/सप्त दिनानां सम्पुटित-मूल्ययुक्ता-पर्यटनव्यवस्था अस्ति।

इतोऽपि अधिकं विवरणार्थम् अत्र सम्पर्कः साधनीयः –

दूरवाणी ०२५५९-६५४३२१

कृतिः १. 'येवलादर्शन'स्थाने स्वनगरवर्णनं/प्रियनगरवर्णनं लिखत।

भाषासूत्रम् – २

(अ) विधिलिङ्लकार:। (विध्यर्थ:)

छात्रा: **पठन्तु**। (अपेक्षाया: बोध:) छात्रा: **पठेयु:**। (शक्यताया: बोध:)

विध्यर्थ: (विधि + अर्थ:)
उपदेश:, आशीर्वाद:, प्रार्थना, कर्तव्यम्, शक्यता, भविष्यत्कालनिर्देश: इत्यादय:।

१. **लालयेत्** पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि **ताडयेत्**। (कर्तव्यम्) २. **जीवेत्** शरद: शतम्। (आशीर्वाद:)
३. प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवद् **आचरेत्**।। (कर्तव्यम्) ४. सर्वे सुखिन: **भवेयु:**। (आशीर्वाद:)
५. **लभेत** सिकतासु तैलमपि यत्नत: पीडयन्। (शक्यता) ६. मतिमान् स्वस्थानं न **परित्यजेत्**। (उपदेश:)
७. अहम् अभिनेता/अभिनेत्री **भवेयम्**। (भविष्यत्काल:) ८. छात्र: प्रत्यूषे **उत्तिष्ठेत्**। (उपदेश:)

विधिलिङ्प्रत्यया: (विध्यर्थ:)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
इत्	इताम्	इयु:	प्रथम:	ईत	ईयाताम्	ईरन्
इ:	इतम्	इत	मध्यम:	ईथा:	ईयाथाम्	ईध्वम्
इयम्	इव	इम	उत्तम:	ईय	ईवहि	ईमहि

पठ् (१ प.प.)				रम् (१ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पठेत्	पठेताम्	पठेयु:	प्रथम:	रमेत	रमेयाताम्	रमेरन्
पठे:	पठेतम्	पठेत	मध्यम:	रमेथा:	रमेयाथाम्	रमेध्वम्
पठेयम्	पठेव	पठेम	उत्तम:	रमेय	रमेवहि	रमेमहि

नृत् (४ प.प.)				मन् (४ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयु:	प्रथम:	मन्येत	मन्येयाताम्	मन्येरन्
नृत्ये:	नृत्येतम्	नृत्येत	मध्यम:	मन्येथा:	मन्येयाथाम्	मन्येध्वम्
नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम	उत्तम:	मन्येय	मन्येवहि	मन्येमहि

लिख् (६ प.प.)				दिश् (६ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
लिखेत्	लिखेताम्	लिखेयु:	प्रथम:	दिशेत	दिशेयाताम्	दिशेरन्
लिखे:	लिखेतम्	लिखेत	मध्यम:	दिशेथा:	दिशेयाथाम्	दिशेध्वम्
लिखेयम्	लिखेव	लिखेम	उत्तम:	दिशेय	दिशेवहि	दिशेमहि

पूज् (१० प.प.)				मन्त्र् (१० आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पूजयेत्	पूजयेताम्	पूजयेयु:	प्रथम:	मन्त्रयेत	मन्त्रयेयाताम्	मन्त्रयेरन्
पूजये:	पूजयेतम्	पूजयेत	मध्यम:	मन्त्रयेथा:	मन्त्रयेयाथाम्	मन्त्रयेध्वम्
पूजयेयम्	पूजयेव	पूजयेम	उत्तम:	मन्त्रयेय	मन्त्रयेवहि	मन्त्रयेमहि

जिज्ञासापत्रम्

१) विधिलिङ्‌रूपाणि चिनुत लिखत च।

१. बाला: सर्वदा गुरूणाम् आज्ञां पालयेयु:।
२. न कश्चन मातरं वा मातृदेशं वा विस्मरेत्।
३. कदाचित् अहमपि वैद्या भवेयम्।
४. आरोग्यं भास्करात् इच्छेत्।
५. य: गणपतिस्तोत्रं जपेत् स: षड्भि: मासै: फलं लभेत।
६. ध्यायेत् आजानुबाहुं श्रीरामम्।

२) रूपाभ्यासं कुरुत।

१. भवेयु: २. प्रयतेरन् ३. शिक्षेत ४. रचयेम
५. संरक्षेम ६. विन्देमहि ७. रमेथा: ८. पठेत्

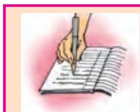

मुम्बईनगरवर्णनम्।

'मुम्बई' इति _______ राजधानी। मुम्बईनगरे _______ मन्दिरं वर्तते। विविधप्रान्तेभ्य: जना: उपजीविकां _______ मुम्बईनगरम् आगच्छन्ति। गेटवे ऑफ इंडिया, नेहरुताराङ्गणं, मत्स्यालय: एतादृशानि विविधानि _______ पर्यटनस्थलानि। _______ जीवनं मुम्बईनगर्या: वैशिष्ट्यम्। अहोरात्रम् अत्र जना: _______। नैकान् उत्सवान् सर्वधर्मीया: सोत्साहं _______। रेलयानप्रवास: _______ जीवनवाहिनी। (**मञ्जूषा**–साधयितुम्, महाराष्ट्रराज्यस्य, रम्याणि, मुम्बईजनानां, कार्यरता:, गतिशीलं, मुम्बादेव्या:, सम्पादयन्ति)

गायत नन्दत !

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्।

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्
वितरन्तो नवसन्देशम्
घटयामो नवसङ्घटनम्
रचयामो नवमितिहासम्।।धृ.।।
नवमन्वन्तरशिल्पिन:
राष्ट्रसमुन्नतिकाङ्क्षिण:
त्यागधना: कार्यैकरता:
कृतिनिपुणा: वयमविषण्णा: ।।१।।
भेदभावनां निरासयन्त:
दीनदरिद्रान् समुद्धरन्त:
दु:खवितप्तान् समाश्वसन्त:
कृतसङ्कल्पान् सदा स्मरन्त: ।।२।।
प्रगतिपथान्न हि विचलेम
परम्परां संरक्षेम
समोत्साहिनो निरुद्वेगिनो
नित्यनिरन्तरगतिशीला: ।।३।।

–श्री. जनार्दन हेगडे

रसप्रश्ना:।

- **वेदा: कति ? ते के ?**
  चत्वार: वेदा: – ऋग्वेद:, यजुर्वेद:, सामवेद: अथर्ववेद: च।
- **सप्तर्षय: के ?**
  कश्यप:, अत्रि:, भरद्वाज:, विश्वामित्र:, गौतम:, जमदग्नि: वसिष्ठ: च।
- **पाणिनिना विरचितस्य व्याकरणग्रन्थस्य नाम किम् ?**
  अष्टाध्यायी।
- **नव रसा: के ?**
  शृङ्गार:, वीर:, करुण:, अद्भुत:, हास्य:, भयानक:, बीभत्स:, रौद्र:, शान्त: च।
- **पञ्च भूतानि कानि ?**
  पृथिवी, आप:, तेज:, वायु:, आकाश: च।
- **पञ्च प्राणा: के ?**
  प्राण:, अपान:, व्यान:, उदान: समान: च।
- **योगस्य अष्ट अङ्गानि कानि ?**
  यम:, नियम:, आसनम्, प्राणायाम:, प्रत्याहार:, ध्यानम्, धारणा समाधि: च।

(आ) समासाः।

संवादम् इमं पठत।

शिक्षकः – आदित्य, यूयं सर्वे ह्यः कुत्र गतवन्तः?
आदित्यः– वयं सर्वे अरण्यं गतवन्तः।
शिक्षकः – अरण्ये किं किम् आसीत्?
आदित्यः– वने वृक्षाः आसन्।
शिक्षकः – अन्यत् किम् आसीत्?
आदित्यः– खगाः पशवः च।
शिक्षकः – अन्यत् किम्?
आदित्यः– फलानि, पुष्पाणि, पत्राणि च आसन्।
शिक्षकः – अरण्ये **वृक्षखगपशवः** आसन्।
अरण्ये **फलपुष्पपत्राणि** आसन्।

१. वृक्षाः च खगाः च पशवः च– वृक्षखगपशवः।
२. फलानि च पुष्पाणि च पत्राणि च– फलपुष्पपत्राणि।

एतानि उदाहरणानि अपि पश्यत।

१. सूर्यस्य प्रकाशः– सूर्यप्रकाशः।
२. दशरथस्य पुत्रः– दशरथपुत्रः।
३. प्रियः देशः– प्रियदेशः।
४. वाल्मीकिना रचितम्– वाल्मीकिरचितम्।
५. कार्ये मग्नः– कार्यमग्नः।
६. सुखं च दुःखं च– सुखदुःखे।
७. रामः च लक्ष्मणः च– रामलक्ष्मणौ।
८. नीलः कण्ठः यस्य सः– नीलकण्ठः।
९. एकः दन्तः यस्य सः– एकदन्तः।
१०. दिने दिने– प्रतिदिनम्।

संक्षेपः नाम समासः।

शब्दाः सम्यक् अस्यन्ते यत्र सः समासः। समासः भाषायाः महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम्। समासाः अर्थम् अनुसरन्ति। सन्धिसमासयोः कृते पदद्वयमेव आवश्यकं किन्तु तयोर्भेदः द्रष्टव्यः।

सन्धिः	समासः
१. उच्चारणं प्रधानम्।	१. अर्थः प्रधानः।
२. विभक्तिप्रत्ययानां लोपः न भवति।	२. विभक्तिप्रत्ययानां लोपः भवति।
३. सन्धौ समासः न शक्यः।	३. समासे सन्धिः शक्यः।
४. सूर्यस्य + उदयः = सूर्यस्योदयः।	४. सूर्यस्य उदयः = सूर्य + उदयः = सूर्योदयः।

सामासिकशब्दे पदद्वयम् १) पूर्वपदम् २) उत्तरपदम्

सामासिकपदम्	पूर्वपदम्	उत्तरपदम्
सूर्योदयः	सूर्य	उदयः
नीलकण्ठः	नील	कण्ठः

पदस्य प्रधानत्वं क्रियापदेन सिध्यति। प्रधानत्वेन समासानां चत्वार: प्रकारा:। यथा

	पूर्वपदम्	उत्तरपदम्	अर्थप्रधानत्वम्	समासप्रकार:	उदाहरणम्
१.	✓	✗	पूर्वपदप्रधान:	अव्ययीभाव:	प्रतिदिनम्
२.	✗	✓	उत्तरपदप्रधान:	तत्पुरुष:	दशरथपुत्र:
३.	✓	✓	उभयपदप्रधान:	द्वन्द्व:	रामलक्ष्मणौ
४.	✗	✗	अन्यपदप्रधान:	बहुव्रीहि:	नीलकण्ठ:

उभयपदार्थप्रधान: द्वन्द्व: समास:।

१. इतरेतरद्वन्द्व: समास:।

चन्द्रसूर्यौ
चन्द्र: च सूर्य: च।

बालकबालिका:
बालका: च बालिका: च।

वृक्षलता:
वृक्षा: च लता: च।

इतर + इतर- भिन्नपदानि एकत्र प्रयुज्यन्ते अत्र।
१. लघुशब्द: (न्यूनस्वरयुक्त: शब्द:) प्रथम: भवेत्।
२. समस्तपदं नित्यं द्विवचने बहुवचने वा।
३. समस्तपदस्य लिङ्गम् उत्तरपदानुसारम्।
४. विग्रहे प्रतिपदं प्रथमा विभक्ति: योजनीया।
५. विग्रहे, प्रतिपदं 'च' इति अव्ययम् उपयोक्तव्यम्।
६. समस्तपदं बहुवचने चेत् प्रतिपदम् अर्थानुसारम्।
७. समस्तपदं द्विवचने चेत् प्रतिपदम् एकवचनम्।

कृति: १ – चित्रं दृष्ट्वा समस्तपदानि लिखत।

पत्रपुष्पाणि।

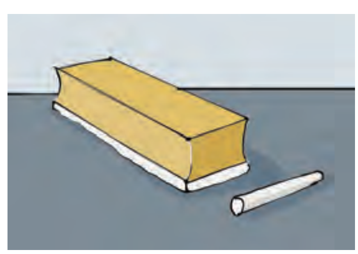

____

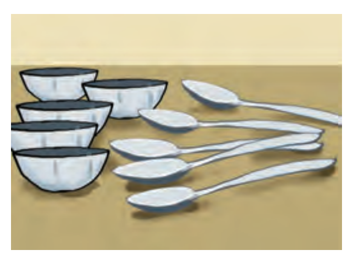

____

कृति: २ – चित्रं दृष्ट्वा समासविग्रहं लिखत।

स्कन्द: च गणेश: च।

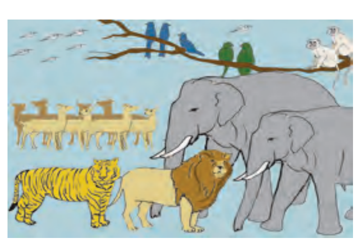

____

____

चित्रं दृष्ट्वा समस्तपदं समासविग्रहं च लिखत।

जिज्ञासापत्रम्

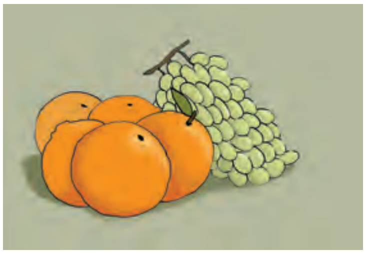

____

____

____

____

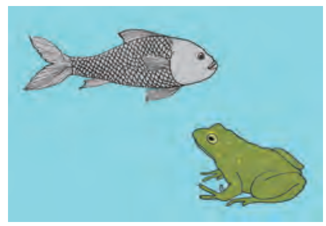

____

____

२. समाहारः द्वन्द्वः।

मूषकमार्जारम्। (जातवैरत्वम्)

मूषकः च मार्जारः च **एतयोः** समाहारः।

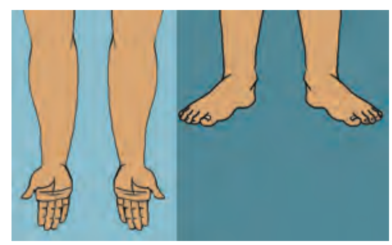

हस्तपादम्। (शरीरावयवाः)

हस्तौ च पादौ च **एतेषां** समाहारः।

यूकालिक्षम्। (सूक्ष्मजीवाः)

यूकाः च लिक्षाः च **एतासां** समाहारः।

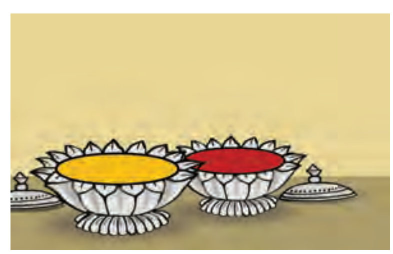

हरिद्राकुङ्कुमम्। (नित्यसाहचर्यम्)

हरिद्रा च कुङ्कुमं च **एतयोः** समाहारः।

दुग्धशर्करम्। (साहचर्यम्)

दुग्धं च शर्करा च **एतयोः** समाहारः।

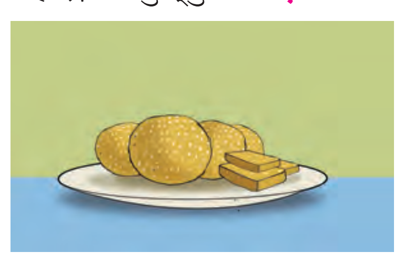

तिलगुडम्। (नित्यसाहचर्यम्)

तिलाः च गुडः च **एतेषां** समाहारः।

संवादम् इमं पठत।

[ग्रीष्मावकाशे दौहित्राः दौहित्र्यः च मातामह्या सह केवलं संस्कृतेन वार्तालापं कुर्वन्ति। मातामही तेभ्यः संस्कृतभाषायाः विशेषान् कथयति।]

मातामही - अस्माकं बाल्यकाले दूरदर्शने एकात्मतायाः एकं गीतम् आसीत्। तद् गायामः -

एका चटका, अनेकाश्चटकाः।
धान्यम् अत्तुम् आयाताश्चटकाः॥

सुधेन्दुः - मातामही गतसमये त्वया चतुरस्य काकस्य कथागीतं श्रावितम्।

एकः काकः तृषापीडितः।
जलं न लभते दूरे दूरे॥

तत्र एकः काकः इति उक्तम्। अधुना अत्र एका चटका इति वदसि।

पृथा - आम्। तथा च 'एकं गीतम्' इत्यपि उक्तम्। तर्हि किमर्थम् अत्र एकः, एकम् इति भेदः ?

वेणुः - (चिन्तयित्वा) हं.. मया ज्ञातम्। यथा एकः बालः, एका बाला, एकं वनम्।

मातामही - बहु सम्यक् वेणो।

सुधेन्दुः - तर्हि एकः चषकः, एका लेखनी, एकं फेनकम्। अपि योग्यमेतत् ?

मातामही - बाढम्। सम्यक् अवगतं त्वया। इतोऽपि एकम् आङ्ग्ल-बालगीतं यूयं गायथ स्म। अपि स्मरथ?

द्वौ लघू हस्तौ तालिकावादनाय। द्वौ लघू पादौ गमनागमनाय।
द्वे लघू नेत्रे नभोदर्शनाय।...

पृथा - मातामहि, अवगतं मया। तथा च द्वौ-द्वे एतयोः भेदोऽपि ज्ञातः। यथा द्वौ पुरुषौ, द्वौ दीपौ।

वेणुः - द्वे फले, द्वे उद्याने।

सुधेन्दुः - महिलाद्वयं वा द्रोणीद्वयम् इति कथं वक्तव्यम् ?

मातामही - द्वे महिले द्वे द्रोण्यौ वा। इदानीमहं सङ्ख्याशृङ्खलां वदामि। कथयत किमेतत् ?
त्रयः तिस्रः त्रीणि। चत्वारः चतस्रः चत्वारि॥

सुधेन्दुः - (हसित्वा) मया अवगतम्। **त्रयः** वृक्षाः, **तिस्रः** मक्षिकाः, **त्रीणि** फलानि।...

पृथा - तिष्ठ रे। अग्रे अहं वदामि। **चत्वारः** मुनयः, **चतस्रः** धेनवः, **चत्वारि** वाहनानि।

मातामही - सुशोभनम्। चाणाक्षाः यूयम्।

वेणुः - इतः परं वयं एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि पठामः।

मातामही - साधु। साधु।

एकत: चतु:पर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि

एक (नित्यम् एकवचनम्)				द्वि (नित्यं द्विवचनम्)		
पुं.	स्त्री.	नपुं.	विभक्ति:	पुं.	स्त्री.	नपुं.
एक:	एका	एकम्	प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
एकम्	एकाम्	एकम्	द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
एकेन	एकया	एकेन	तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्मात्	एकस्या:	एकस्मात्	पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्य	एकस्या:	एकस्य	षष्ठी	द्वयो:	द्वयो:	द्वयो:
एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	सप्तमी	द्वयो:	द्वयो:	द्वयो:

त्रि (नित्यं बहुवचनम्)				चतुर् (नित्यं बहुवचनम्)		
पुं.	स्त्री.	नपुं.	विभक्ति:	पुं.	स्त्री.	नपुं.
त्रय:	तिस्र:	त्रीणि	प्रथमा	चत्वार:	चतस्र:	चत्वारि
त्रीन्	तिस्र:	त्रीणि	द्वितीया	चतुर:	चतस्र:	चत्वारि
त्रिभि:	तिसृभि:	त्रिभि:	तृतीया	चतुर्भि:	चतसृभि:	चतुर्भि:
त्रिभ्य:	तिसृभ्य:	त्रिभ्य:	चतुर्थी	चतुर्भ्य:	चतसृभ्य:	चतुर्भ्य:
त्रिभ्य:	तिसृभ्य:	त्रिभ्य:	पञ्चमी	चतुर्भ्य:	चतसृभ्य:	चतुर्भ्य:
त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्	षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु	सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

सङ्ख्यारूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत।

अ) _______ (४) महिलाभ्य: तण्डुलान् आनय।

आ) तेषु _______ (३) तरुषु खगा: नीडानि अरचयन्।

इ) _______ (१) कपे: टोपिका पतिता।

ई) एतासु _______ (२) कृती लिखन्तु।

उ) _______ (३) भुवनानां समूह: नाम त्रिभुवनम्।

ऊ) _______ (१) दासी सन्देशं कथितवती।

ए) तयो: _______ (२) परस्परमेलनं न आसीत्।

ऐ) _______ (१) नगरे स: वसति स्म।

ओ) _______ (२) अपि कवी काव्यम् अपठताम्।

औ) कथामेताम् _______ (४) छात्रेभ्य: कथय।

अं) अहं _______ (३) चौरान् अपश्यम्।

क) वयं _______ (४) गीतानि गायाम:।

ख) स: _______ (४) वेदान् अधीतवान्।

ग) वयं _______ (२) नेत्राभ्यां पश्याम:।

घ) शिव: _______ (३) नेत्रै: पश्यति।

हसत नन्दत !

१) नीता – आचार्ये सा गौरी किमपि न करोति। आदिनं उपविश्य केवलं व्यर्थं समययापनं करोति।
शिक्षिका – अस्तु। किन्तु त्वं कथम् एतत् जानासि ?
नीता – अहं तु सर्वदा, तामेव पश्यामि खलु !

२) शिक्षिका – छात्रा:, ह्य: भूतकाल: पाठित: किल? अधुना मिहिके, भूतकालस्य एकम् उदाहरणं कथय।
मिहिका – आचार्ये, अहं तु ह्य: अनुपस्थिता आसम्।
शिक्षिका – उत्तमं मिहिके ! त्वया सम्यक् भूतकाल: ज्ञात: !